

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Авазов Э.А

**ТҮРКСТАНДАГЫ ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРИНИН
ТАРЫХЫНАН**

Авазов Э.А

**ИЗ ИСТОРИИ РУССКО-ТУЗЕМНЫХ ШКОЛ
В ТУРКЕСТАНЕ**

E.A. Avazov

**FROM THE HISTORY OF RUSSIAN-NATIVE SCHOOLS
IN TURKESTAN**

УДК: 947, 083 (575. 25) (043.3)

Макалада падышачылык Орусиянын Түркстандагы үстөмдүгү мезгилиндеги колониялык саясатын ишке ашыруудагы 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө чейинки жана кийинки убактардагы орус-тузем мектептеринин ачылышы, алардын ишмердүүлүгү изилдөөгө алынган. 1898-жылдагы Фергана өрөөнүндөгү Анжиян көтөрүлүшү кыргыз элинин боштондук кыймылдарынын бири болуп саналат. Анын жыйынтыктары падышачылыктын Түркстандагы колониялык саясатындагы өзгөрүүлөргө алып келген. Аталган окуя азыркы мезгилге чейин Кыргызстанда жана коңшу мамлекеттерде изилденип келүүдө. Эмгекте мектептердин ачылышына Анжиян көтөрүлүшүнүн тийгизген таасири чагылдырылган. Бай фактылык материалдардын негизинде аталган мектептердин ролу кеңири ачып берилет жана эл агартуу системасындагы орду көрсөтүлөт.

Негизги сөздөр: Түркстан, падышачылык, Анжиян, көтөрүлүш, билим берүү, мектеп, саясат.

В статье исследована роль и деятельность русско-туземных школ в осуществлении колониальной политики во времена господства царской России в Туркестане до и после Андиганского восстания 1898 года. Андиганское восстание 1898 года в Ферганской долине является одним из освободительных движений кыргызского народа. Итоги восстания привели к изменению колониальной политики царизма в Туркестане. До сих пор продолжают исследованию вокруг этого событие как в Кыргызстане, так и в соседних государствах. В труде отображается влияние Андиганского восстания к открытию таких школ. На основе богатых фактических материалов широко раскрыта роль названных школ и показано их место в системе народного просвещения.

Ключевые слова: Туркестан, царизм, Андиган, восстание, образование, школа, политика.

The article explored the role and activities of Russian-language schools in the implementation of colonial policy during the reign of Tsarist Russia in Turkestan before and after the Andijan uprising in 1898. Andijan uprising of 1898 in the Ferghana Valley is one of the liberation movements of the Kyrgyz people. Results of the uprising led to a change in the colo-

nia policy of tsarism in Turkestan. Until now, research is being continued around the event referred to in Kyrgyzstan and neighboring countries. The influence of the Andijan uprising is shown to the opening of such schools. On the basis of rich factual material widely disclosed role of these schools, show their role, and place in the public education system.

Key words: Turkestan, tsarism, Andijan, uprising, education, school, politics.

Падышачылыктын мусулмандарга карата диний кодулоочулук мамилеси XVIII кылымдан тартып «диний көтөрүмдүүлүк» саясаты менен алмашылгандыгы белгилүү. XIX кылымдын экинчи жарымында Орусиянын империялык саясатында мамлекеттик бүтүндүк принциби үстөмдүк кылган. Бул өз кезегинде улуттук мамлекет жөнүндөгү идея болуп, «бөтөн элдерди орус мамлекеттүүлүгүнө жана орус цивилизациясына баш ийдирүүнү» көздөгөн. Мындай милдеттерди жүзөгө ашыруунун башкы шарттарынын бири мусулмандардын рухий жана жарандык жашоолорунда белгилүү рол ойногон, дин жамааттарынын өкүлдөрү менен мамиле түзүү, орус-тузем мектептерин ачуу болгон. Ушул өңүттө башкаруу чөйрөсүндөгүлөр «Түркстандын түзүүчүсү», жергиликтүүлөр «жарым пааша» деп аташкан Константин Петрович фон Кауфмандын (1818-1882-жж.) “аскердик-элдик” деп аталган саясий башкаруу курсу киргизилген. Анын алкагында жергиликтүү элдин динине карата «мусулманчылыкка этибар бербөө» (игнорирование) курсу колдонулган. Крайдын биринчи башкаруучусу мусулманчылык фанатизмдин жана жергиликтүү билим берүүчү мектеп-медреселердин акырындык менен таасиринин азайышына ишенип, жергиликтүү элдин рухий турмушуна кийлигишүүнүн зарылдыгы жок деп эсептеген. Анын бул идеясы 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө чейин практикада жетекчиликке алынып келген.

Орус интеллигенциясынын алдынкы өкүлдөрүнүн айрымдары крайда мектептерди, окуу жайларын ачууга туура көз караш менен карашкандыгы маа-

лым. Бирок, коомчулукта кай бирлери мындай саамалык жашап жаткан түзүлүшкө коркунуч жаратат деп эсептешсе, кээ бирлери билим берүү жолго коюлбаса крайдагы туземдик калктын балдары массалык түрдө билимсиз болуп калуу коркунучу барлыгын эскеришкен. Ушундай жолдор менен падыша өкмөтү бир тараптан жергиликтүү элдин ички турмушуна саясий кооптонуулардан улам киришпегенге аракет кылган. Экинчи тараптан алар агартуучулук аркылуу цивилизацияны алып келүүнү жана аймакты орусташтырууну өздөрүнүн милдети катары көрүшкөн. Падышачылыктын орусташтыруу саясатында башкы рол билим берүүгө берилген. Бийликтерге бирдиктүү жана көп улуттуу мамлекеттин жашап туруусу үчүн анын зарылдыгы башынан эле маалым болгон. 1869-1870-жылдарда Эл агартуу министрлигинде орус эмес элдерде мектептик билим берүүнү өнүктүрүү боюнча программа кабыл алынган. Анын негизги максаты орусташуу жана орус эли менен жуурулуштуу болгондугу шексиз. Эскерте кетсек, революцияга чейинки адабияттарда «орусташтыруу» деген термин популярдуу колдонулган эмес. Чет жакалардагы саясат «орусташуу» деп аталып мында орус элдеринин башка элдер менен күч колдонулбай, табигый жолдор менен жакындашуусу, тили жана салттары менен жуурулушуусу түшүндүрүлгөн.

1880-жылдардын ортосунда Александр Шнүн такка олтурушу жана Н.О. Розенбахтын орусташтыруу саясаты менен байланыштуу билим берүүдө жагдай өзгөрүүгө учураган. Орусташтыруунун негизги каражаты катары мектептерге зор маани бериле баштаган [1, 262-б.]. Анын пикири боюнча «мындай мектептер жакын арада жана ишенимдүү жолдор менен Түркстан крайындагы бардык элдердин тиричиликтик жана экономикалык кызыкчылыктарын жалпы мамлекеттик кызыкчылыкка бириктирүүсү жана ушул элдердин баарынын түптүү орус калкынын улуу үй-бүлөсү менен бекем жана биротоло жуурулушуусуна көмөктөшүүсү» керек эле. Ал тарабынан орус жана жергиликтүү жашоочулардын балдары үчүн бир класттык приходдук училища деп аталган башталгыч мектептерди түзүү долбоорун сунушталган. Долбоор Александр III тарабынан колдоо тапкан.

1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү Түркстандык жана борбордук бийликтерди мусулмандык пропаганда жана орус мектептеринин крайдын идеологиялык турмушундагы орду жана ролу жөнүндө ойлонууга түрткөн. Көтөрүлүштөн соң мусулманчылык маселеси кайрадан күн тартибине коюлуп, Түркстандын биринчи генерал-губернатору К.П. фон Кауфмандын «исламга этибар бербөө» саясатына ишенбөөчүлүктү жаратууга алып келип, аны кайра карап чыгуу аракеттери башталган. Алсак, мусулман мектептеринин инспектору В.П.Наливкин араб грамматикасын жана мусулман дин таануусун араб тилинен өзбек тилине которуу менен арифметика жана башка заманбап предметтерди орус тилинде окутуу менен медреселерди реформалоого аракеттенген. Өкмөттүн муктаждыктарына ылайыкташтыруу үчүн

медреселердин алдында орус тили курсун ачууну сунуштаган. Бирок, анын биринчи да, кийинки да варианттары губернаторлордон колдоо таппагандыктан ишке ашкан эмес. Ал эми Самарканддын губернатору граф Н.Я. Ростовцев жана билим берүү чөйрөсүндөгү белгилүү ишмер Н.П. Остроумовдор мусулман мекемелеринин үстүнөн көзөмөлдү күчөтүүнү, орусиялык чиновниктердин көзөмөлүндө Түркстан мусулмандарынын духовенстволук башкармалыгын түзүүнү жакташкан. Ага каршы исламга этибар бербөө позициясын улантышкан топтун башында Түркстан крайындагы училищалардын башкы инспектору, болочоктогу Убактылуу өкмөттүн башчысы А.Ф. Керенскийдин атасы Ф.М. Керенский менен Сыр-Дарыя областындагы элдик училищалардын инспектору С.М. Граменицкийлер турган. «Таксир» деген лакабы бар автор Түркстандын калкы караңгылыкта жашагандыгын жана жергиликтүү дин жамааттарынын таасирине тез кире тургандыгын белгилеп, өкмөттүн билим берүүдөгү орусташтыруу саясатын колдогон. Андыктан «калкка билим берүү укугун берип, заманбап билим аркылуу шейхтер, пирлер жана молдолор тарабынан таралып жаткан ортодоксалдык исламдын таасиринен арылтуу зарыл» - деп эсептеген. Өзүнүн ойлорун бекемдөө үчүн ал 1898-жылдагы Анжияндагы окуяга кайрылып: «Анжиян иши билимсиз адамдар караңгы элдик масса катары сырткы таасирлерге тез бериле тургандыгын жана учурдагы жашап жаткан түзүлүшкө такай коркунуч жаратаарын дагы бир ирет тастыктады» [4], - деп жазган.

Этибар бербөө жана кийлигишпөө саясатын кара карап чыгуу идеясынын демилгечиси Анжиян көтөрүлүшүнөн бир аз мурдараак Түркстандын (1898-1901-жж.) генерал-губернаторлугуна дайындалган С.М. Духовский болгон. Көтөрүлүштүн сабактары генерал-губернаторду эки жактуу тактиканы тандоого түрткөн. Бир тарабынан ал мусулмандык билим берүүнү администрациянын катуу көзөмөлүндө болуусуна аракет көрсө экинчи тараптан мектептерде эне тилин окутууга каршы болуп, жергиликтүү калкка орус тилдүү мектептерде окууну таңуулаган. Орусиялык жарандуулука көнүктүрүүдө бул эки жол тең орусташтырууну максат кылып койгон. Биринчиси православдык миссионердик милдеттерге баш ийген болсо, экинчиси улуттук маданиятты ооздуктоого багытталган болчу. Духовскийдин негизги көңүлү Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин мусулманчылык маселесине бурулгандыгын К.Пален өзүнүн Түркстанды ревизиялоо боюнча отчетунда белгилеген [2, 58-59-бб.]. Иш жүзүндө крайдын башкы башчысы мусулман мектептерине саясий көзөмөлдү областтык жана уездик администрацияга берген. Бул багытта ал: «Жаш муундарды тарбиялоо биздин өзгөчө камкордугубуздун предмети болууга тийиш жана бул максатта бир да иш чара текке кетпеши керек. Өсүп келе жаткан жаштар өздөрүнүн начальниктерин жана жетекчилерин, алардын көз караштары менен талаптарын жакшы билүүгө үйрөтүлүүсү керек, бийликтердин аларга карата жагымдуу кайрылуусу жана

жакшы мамилеси катуу буйруктан да өктөмүрөөк таасир калтыраары белгилүү» [3,141], - деп белгилеген. Ушул ойдо ал орус-тузем мектептерин ачууга белсене киришкен. 1898-жылдын июлунда ал Согуш министри А.Н. Куропаткинге туземдик калктын балдарынын Орусияга билим алуучулук сапарга чыгуусун уюштурууга көмөк көрсөтүүсүн өтүнүп кат жолдогон. Ал өз сөзүндө: «Алар ал жерлерде империянын ченемсиз кубаттуулугун жана байлыгын, ошондой эле өнөр жайларды, соода-сатык иштерин көрүшөт. Ак падышанын амири астында анын чыныгы букаралары орустар жана бөтөн элдер, христиандар жана мусулмандар чогуу ынтымакта жашап жатышкандыктарына күбө болушат. Саякатчылардан алынган маалыматтар крайга кеңири таралат. Мындай сапарлар жаш туземдиктердин кызыгуусун ойготот жана бардар ата энелердин каражаттарынын эсебинен жыл сайын кайталанышы мүмкүн» [9], - деп билдирген. Түркстандын генерал-губернаторунун биринчи сапарга чыгууну 1899-жылдын июнь-июль айларына пландаган. Темир жол аркылуу Ташкенттен Красноводскийге, андан ары кеме менен Астрахан жана Саратовго баруу чечилген. Саратовдон Москва жана Санкт-Петербург шаарларын кыдыруу каралган. Жыйынтыгында анын бул демилгеси ишке ашып 18 мусулман окуучусу Самаркандтан Петербургга келишкен [5]. Бул саамалыкты Түркстан генерал-губернаторунун таберик тартуусу катары баалап, «Таржуман» газетасынын редакциясы «мындай саякаттар абдан пайдалуу, балдардын санын көбөйтүү зарыл» [5] - деп өз ойлорун бөлүшүшкөн.

Маалым болгондой орус-тузем мектептеринин саны Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин тез темпте өскөн. Фергана областында 1902-жылга карата Жаңы-Маргалаңда 1 аялдар гимназиясы, 1 эркектер гимназиясы, 1 шаардык училища, 1 аялдардын приходдук училищасы; Кокондо 1 шаардык училища, 1 аялдардын приходдук училищасы; Наманганда - 8, Ошто жана 5 орус кыштактарында приходдук училищалар болгон [6, 15-б.]. Областагы туземдиктерге орус тилин үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн берүү үчүн элдин каражаттарына 13 орус-тузем училищалары, анын ичинен 5 жатак тибинде курулган. Көпчүлүк училищаларда туземдик чоң кишилер үчүн кечки курстар, окуулар уюштурулган [6, 15-б.].

С.М. Духовский 1899-жылы өзүнүн карамагындагы гана эмес башка аймактардагы мусулманчылыкты жөнгө салуу боюнча иш чаралардын программасын камтыган «Түркстандагы ислам» аттуу отчетун сунуштаган. 1899-жылдын 6-сентябрында мусулмандардын диний иштери, мектеп жана вакуфтар боюнча жобо башында анын жардамчысы генерал-лейтенант Н.А. Иванов турган комиссия тарабынан иштелип чыгат [8]. Комиссия мектеп-медреселерди ислам динин жайылтуучу катары карашып, андан кооптуу жагдайларды көрүшпөгөн. Ошондой эле христиан мамлекетинин исламга болгон мамилеси мусулманчылыкты этибарга албоо жана диний көтөрүмдүүлүккө негизделгендигин эске алышып, орус бийлигинин мусулман окуу жайларына карата мамиле-

синде ушундай позициянын орун алуусу зарыл деп белгилешкен. Маселенин мындай таризде коюлушу комиссия тарабынан мусулман окуу жайлары билим берүүнү жакшыртуу жана реформалоодон оолак, мурдагыдай эле ишмердүүлүктөрүн уланта берүүсүндө эл агартуу министрлигинин ага кийлигишүүсүнө негиз жоктугун ачыктоого алып келген. Генерал Духовскийдин ислам боюнча өкмөткө сунуштаган долбоорлору жактырылбаган сынары, анын кызматтан кетиши менен областтын башчыларына берилген циркулярлары (кызматкерлердин мусулманчылык менен тааныш болуусу тууралуу 1898-жылдын 8-июлундагы циркуляр - А.Э.) да аягына чейин аткарылган эмес. Мындай жагдайды Түркстанды ревизиялоо учурунда сенатор К.К.Пален: «Жетекчиликке сунушталган бул циркуляр крайдан генерал Духовский кеткенден кийин жансыз тамгага айланган, азыр болсо жакшы башталыштар жөнүндөгү эскерүүлөрдөн болуп калды» [2, 60-б.], - деп белгилеп, аталган циркулярдын жыйынтыктары ревизия учурунда областык башкармалыктардын архивинен жана генерал-губернатордун кеңсесинен маалымат үчүн таңгакталган жеринен табылгандыгын айтып крайдагы мусулманчылык маселеси дале болсо аз изилденгендигине көңүл буруу керек экендигине токтолгон [2, 61-б.].

Албетте орус тузем мектептери белгилүү деңгээлде прогрессивдүү роль ойногондугу талашсыз. Бирок, жыйынтыгында саясий мазмундагы түпкүлүктүү максаттарга толук жетишкен эмес. Ташкенттеги семинариянын башчысы, белгилүү агартуучу Н.Остроумов крайдагы элдик училищалардын башкы инспекторуна жазган рапортунда «Администрациянын жана окуу ведомствосунун айрым төбөлдөрү азырга чейин ойлоп жатышкандай Түркстан крайында ислам алсызданбай, мусулман мектептери (медресе жана мектептер) жок болбой жатат» [10], - деп өкүнүү менен белгилеген. Ал байкагандай эле мусулман мектептери жок болуунун ордуна мурдагыдан да ылдам темп менен өнүгө берген. Анткени ал орусташтырууга карата мусулман коомчулугунун сакталып калууга багытталган реакциясы болчу. Падыша өкмөтү мезгил мезгили менен жаңы мусулман мектептеринин ачылуусуна бөгөт болуучу чараларды кабыл алып турган. Бирок, чектөөлөргө карабастан мусулман мектептери ачыла берген. Медреселердин саны 1892-жылы Ферганада 120 болсо, 1911-жылы 204кө жеткен. Самаркандда 1876-жылы 18 медресе болсо, 1912-жылы 19га жеткен. Жиззакта 1902-жылы 1 медресе иштеген болсо, 1912-жылы 3кө жеткен. Хожентке 1912-жылы 40 медресе тура келген. Түркстан крайынын негизги үч областында бардык медреселердин саны 1900-жылы 313 тү түзсө, 1911-жылы 328 ди түзгөн [7, 168-б.]. Мунун баары элдин өзү тарабынан курулган жана алардын эсебинен кармалып турган.

Булактар күбөлөндүрүп тургандай Анжиян көтөрүлүшүнүн жыйынтыктары Түркстан крайында орус-тузем мектептеринин ургалдуу өнүгүшүнө алып келген. Падыша өкмөтү жана Түркстандын бийлиги

көтөрүлүш диний негизде келип чыккандыгын расмий пикир катары таанышкан. Андыктан анын жыйынтыктары Түркстандык жана борбордук бийликтерди мусулмандык пропаганда жана орус мектептеринин крайдын идеологиялык турмушундагы орду жана ролу жөнүндө ойлоноуга түрткөн. Фергана өрөөнүндө мусулманчылык билим берүү мекемелери орус-тузем мектептерине караганда басымдуулук кылган. Алардын таасирин жоготтуу аракеттерине каршы XX к. башында Орусиянын европалык бөлүгүндөгү мусулман аймактарында жаралган жаңы усул жана жадидтик мектептер тарала баштаган. Алсак, Кокондо 1911-жылы 162 окуучусу бар эки орус тузем мектеби болсо, 530 окуучусу бар 8 жаңы усул мектеби иш алып барган. Орус-тузем мектептерине карата пайда болгон ушундай атаандаштыктын шарттарында 1907-жылдан баштап акырындык жана этияттык менен диний билимден тыш предметтерди окутууну камтыган билим берүү системасын реформалоо багыты башталган. Мындай мектептерде салттык исламдык предметтер менен катар айрым динден тышкары сабактар окутулган. Бир топ жыл аралыгында жаңы усул мектептеринин ролу күчөгөн. Биринчи Орус революциясынан кийин Түркстан администрациясы жаңы усул жана жадиддик мектептердин күч алышынан улам билим берүү маселесин кайра карап чыгууга аракеттенген. Бийликтер исламды үйрөнүүнүн модернизацияланган системасы менен жарандык билим берүүнүн элементтерин камтыган окуу системасынан панисламизм жана пантюркизм коркунучун көргөн. Эски усул жана орус тузем мектептеринин ортонку звеносунда тургандыктан мындай мектептер жергиликтүү элдин арасында кадыр барктуу боло баштаган. Ага карата крайлык бийликтер ар түрдүү чектөө чараларын кабыл алышкан. Ошентип Түркстандын түпкүлүктүү калкынын табигый жол менен ассимиляциялануусуна карата ишеним азайып, крайлык администрация радикалдуу ыкмаларды кабыл алууга киришкен. Айрым аткаминерлер шаарлардагы орус тузем мектептери менен катар айылдарда орус тилин милдеттүү предмет катары окутуу менен нукура тузем мектептерин түзүү сунушун берген. Анткени алар жаңы усул мектептерине караганда нукура туземдик мектептер азыраак балээ-

лүү деп эсептешкен. Алар үчүн билим берүүдө атаандаштыктын кереги жок болчу. Орус тузем мектептеринин тизими көбөйгүлүп, ал турсун эски усулдагы мусулман мектептерине карата мамиле ийкемдүү да боло баштаган. Бир кездери мусулман мектептеринин жок болбой жатышына кабатыр болгон Н.П. Остроумов, мындай эски мектептерди падышачылыктын ишенимдүү таянычына айлантууга боло тургандыгын белгилеген. Бирок, бул идея башкаруу чөйрөсүндө колдоого алынган эмес. Ушундай жолдор менен орус-тузем мектептери аркылуу калкты орусташтыруу максатында киргизилген падыша өкмөтүнүн иш чаралары сезилерлик майнап берген эмес. Окуу программаларынын эскириши жана мамлекеттик колдоонун жоктугунан мусулмандардын салттык мектептери жоюлууга дуушар болот деген ойлор өзүн актаган эмес. Эски мусулман мектептери, дегеле ислам Түркстандагы орус администраторлору күткөндөн да көбүрөөк турмуштук күчкө ээ болгон. Мусулмандык билим берүү совет бийлигинин алгачкы жылдарында, ал гана турсун ашынган атеизмдин шарттарында да үзүл-кесил өз ишин уланта берген.

Адабияттар:

1. Бахрушин С.В. История народов Узбекистана. - Ташкент, 1947. - С. 262.
2. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором Гофмейстером графом К.К. Паленом // Краевое управление. - СПб. Сенаторская типография. 1910. - С. 58, 59, 60-61.
3. Тимаев К. Андижанское восстание (из личных воспоминаний) // Средняя Азия. Ежемесячное литературно-историческое издание. Кн. 2. - Ташкент, 1910. С. 141.
4. Туркестанские ведомости. 1899. - 25 декабря.
5. Туркистан валийсиниг гозал тадбири (Хорошее решение губернатора Туркестана) // Таржуман, 1899. №40. - С. 1.
6. Ежегодник Ферганской области. 1902. - Новый Маргелан. - 1902.-. Т.1. - С. 15.
7. Центральная Азия в составе Российской империи / Отв. ред.: С.Н. Абашин, Д.Ю. Арапов, Н.Е. Бекмаханова и др]. - М.: Новое литературное обозрение, 2008. - С. 168.
8. ЦГА РК. Ф.64. оп. 1. д.5578. ЛЛ. 38-40 об.
9. ЦГА РУз. Ф. И-47. Оп. 1. 1Д. 600 Л. 433-433
10. ЦГА РУз.Ф.И-47, оп. 1, Д.1303 Л.540 об.

Рецензент: к.филос.н., доцент Токтогулова Г.Ж.